TEODOR O. GHEORGHIU

LIBRIS we know books

# LOCUIRE ŞI *ne*AŞEZARE

PAIDEIA

LIBRIS | We know books

## CUPRINS

Argument ..... 5
Structuri cosmice şi repere sociale în istoria oraşului
Oraşul şi natura ..... 9
Arhitecturi medievale majore şi contextul lor morfologic
Zona Aradului ..... 17
Sate coloniste din Banat
Aspecte tipologice ..... 39
Globalizare şi regionalism în Banatul secolului XVIII ..... 47
Trei evoluţii urbanistice de excepţie din Câmpia Banatului
Cenad, Ciacova şi Giroc ..... 65
Locuinţa românească cu curte interioară
Antecedente istorice, tipologii, sugestii pentru locuinţa
contemporană ..... 103
Asupra unor probleme ale locuirii contemporane în estul
Europei ..... 111
Oraşe la marginea utopiei
Studiu de caz – Arad ..... 119
Oraşele-port, ca relaţie între uscat şi apă
Realităţi ale spaţiului românesc ..... 127

LIBRIS | We know books

# STRUCTURI COSMICE ŞI REPERE SOCIALE ÎN ISTORIA ORAŞULUI

## – ORAŞUL ŞI NATURA –

*Orice oraş este orientat şi are drept model Ierusalimul ceresc.*

*Mircea Eliade*

Mediu al existenţei umane şi viaţă însăşi, natura a fost şi este încă privită cu spaimă, neîncredere, ostilitate. Aşa se explică reacţia violentă individuală şi colectivă, raportul de beligeranţă continuă, neatenuat şi nealterat nici de obiectivele generoase (când nu sunt politice) ale mişcărilor „verzi" din Occident. Să nu uităm sloganul „lupta împotriva naturii" sau obsesiva dorinţă a comunităţilor urbane de izolare, de delimitare faţă de mediul natural. Realităţile contemporane mă fac să bănuiesc, să fiu sigur chiar, că modernizarea conceptelor şi abordările de tip „ecologic" nu reprezintă altceva decât o înlocuire de slogan, de elemente ale modei ultimului deceniu, generate de elite şi neasimilate de societăţile beneficiare.

Mergând la originele urbanizării, culturile sedentare au fost definite şi se recunosc ca atare prin manierele diverse de „aşezare", de organizare de aşezări, însoţite peste tot de izolarea faţă de mediu. Izolarea extremă a fost şi este fortificarea, factor în dubla ipostază de determinat şi determinant de comportamente, mentalităţi,

EBRIS Webnews books

culturi. În sensul celor de mai sus, concludentă **este circumstanţa** apariţiei oraşelor doar în anumite momente **de maturizare** a mediului social, oraşele conferindu-i apoi **semnificaţii** aparte şi devenind nodurile civilizaţiei respective. „Omul **superior** este un animal care construieşte oraşe" scria Oswald **Spengler în** 1923.

În cele mai diverse spaţii geografice şi în orice moment istoric, cultura urbană s-a dovedit a fi aparte, iar particularitatea ei s-a manifestat inclusiv prin **aparenta** excludere a naturii din spaţiul construit. Zidul de incintă, în afara utilităţilor strict defensive, a devenit, **aparent**, simbolul desprinderii faţă de mediul natural în care fusese implantat.

Iată că, la acest nivel al analizei, apar deja ca fiind posibile şi plauzibile două paliere, cel al **aparenţelor** (nivel născut în mediul teoriilor moderne ale ultimelor secole) şi cel al **realităţilor efective**, pe care încer să-l cercetez şi să-l relev, în ciuda straturilor succesive de uitare care îl acoperă. Deoarece explică esenţa fenomenelor tradiţionale şi atinge nivelul acelor realităţi, în cele ce urmează voi propune şi defini conceptul de **permeabilitate urbană**, ca o absorbţie de către organismele orăşeneşti tradiţionale a unor elemente ale mediului natural, legi sau componente care, în ciuda aparenţelor, nu pot fi considerate artificiale, deci rezultând din voinţa omului. Prin aceasta s-ar demonstra că, în ciuda efortului de desprindere şi control, natura s-a insinuat, mai puţin în părţile vizibile ale acestui ambiţios fruct al umanităţii, cât în structurile sale intime.

Drept reper al acestui tip de discurs, propun un şir de constatări aparent contradictorii:

1 – Oraşul este considerat cea mai concludentă „luare în posesie" a unui spaţiu şi transformarea (conformarea) lui în consonanţă cu aspiraţiile şi necesităţile societăţii, deci conform unor legităţi sociale.[1]

2 – Oraşul tradiţional şi natura sunt considerate ca fiind incompatibile.[2]

3 – Se observă, în acelaşi timp, o impresionantă stabilitate a structurilor urbane bazice, repetarea lor periodică în

LIBRIS Webarea Libris

forme asemănătoare, deseori identice[3], fenomen care nu se potriveşte cu fluctuaţiile istoric-sociale.

Constatarea ultimă, în evidentă contradicţie cu primele două, nu poate fi explicată fără conceptul de „permeabilitate" amintit la început. O permeabilitate a oraşului faţă de complexul legilor naturale sau cosmice, pentru simplul motiv că aceste legi sunt cele care oferă stabilitate pe intervale îndelungate de timp, în vreme ce legile societăţii se raportează la anumite conjuncturi şi prezintă stabilităţi relative pe intervale scurte de timp. Dacă arhitectura este sensibilă la evoluţiile de tip social, oraşul, în structurile sale profunde, este rezistent şi peren, putându-se vorbi chiar despre o anumită atemporalitate a principiilor de organizare urbană (bineînţeles, nu a tuturor). Observaţia este întărită prin relevarea fenomenului contradictoriu al discontinuităţii istoriei oraşului sau vieţii urbane, în contrast cu stabilitatea unor tipologii, repetabile în timpuri şi spaţii fără relaţii între ele, ceea ce desprinde fenomenul urban, istoria oraşului, de cea a societăţii.

În acest moment al demonstraţiei apar deja trei aspecte ale problemei, reprezentând niveluri diferite ale relaţiei oraş-natură:

1 – organizarea spaţială interioară;
2 – raportul oraş-sit;
3 – structura intimă (profundă).

**Primul nivel** este lesne de urmărit şi analizat.

Există oraşe care au permis şi permit naturii, de fapt unor mesageri ai ei, să pătrundă în interior. În istoria urbanisticii sunt câteva tipuri de oraşe care includ natura în structurile lor materiale: oraşul balcanic medieval, oraşul românesc extracarpatic, oraşul slav. Lor li se pot adăuga recentele „oraşe-grădină" şi chiar mai recentele „oraşe moderne", urmând prescripţiile Chartei de la Athena. Ultimele revendică, prin calcul statistic, un anume cuantum de spaţiu verde, gândit (chiar dacă schematic şi simplist structurat) să contribuie la însănătoşirea mediului său. Merită să amintesc faptul că oraşul modern a fost considerat ca revoluţionând conceptul urban, uitându-se sau ingnorându-se toate precedentele.

URBIS | We know books

**Al doilea nivel** se referă la faptul că, în contextul unor dezvoltări spontane, desfăşurate în general în perioadele de început ale urbanizării unor teritorii, se constată adaptarea, fără excepţie, la caracteristicile sitului, fapt ce înseamnă, totuşi, o relaţie prietenoasă cu mediul natural. Analizând fenomenul, se poate constata că această fază este parcursă aproape obligatoriu de orice civilizaţie şi semnifică un anume acordaj (superficial, în mare măsură) cu legile naturii. Acest nivel nu mai funcţionează în cazul oraşelor „de planşetă", programate, dirijate şi indiferente, în general, faţă de mediu. *Pentru timpurile moderne, în ciuda unor concepte care iau în considerare raportul cu mediul şi conservarea calităţilor sale, în realitate dezvoltările merg pe alte căi, acumulând şi distrugând în fond, mediul natural.*

**Al treilea nivel** este deja subtil şi cere o anumită metodă şi profunzime în cercetare. În momentul de faţă, din lipsă de mijloace, el se relevă doar printr-un raţionament indirect şi devine concludent prin analize ale unor situaţii limită. Limita, aici, este oraşul cel mai (aparent) datorat socialului. Excelente studii de caz se pot aplica burgului medieval european şi amintitelor oraşe „de planşetă" ale tuturor timpurilor. Realitatea, exclusiv minerală, a fost privită ca suprem argument al izolării faţă de natură, înţeleasă ca viaţă-vegetaţie, iar cumularea de elemente tipic umane (casă, stradă, piaţă) şi relaţiile lor morfologice sau funcţionale rezultă ca fiind un răspuns dat necesităţilor sociale. Când toate acestea au fost supuse unei organizări riguros geometrice şi controlate spaţial, participând la alcătuirea unui model tipizat (sinteză a conceptelor urbane contemporane), fără concesii făcute sitului (modelul bate contextul), faptul a reprezentat cea mai elocventă expresie a desprinderii faţă de natură. Exista iluzia că omul ar fi controlat perfect o structură adaptată exclusiv componentei sociale.

La acest nivel se dovedeşte că realitatea este alta. Chiar dacă sondarea ei directă ne este refuzată deocamdată, inclusiv de insuficienta cunoaştere a legilor naturii, i se intuiesc deja complexităţi fabuloase şi stabilităţi remarcabile.

LIBRIS We know books

Suntem apoi handicapaţi în raport cu sesizarea relaţiilor structurilor naturale şi cosmice, cu unele reflexe ale comportamentului uman, cauzate şi de propriile noastre limite de gândire.

În acest context descurajator, unul dintre repere devine acel raport, antinomic, dintre stabilitatea structurilor globale urbane şi instabiliatea celor sociale. Se poate observa că, ori de câte ori inteligenţa şi sensibilitatea colectivă au fost lăsate libere să construiască şi să organizeze, au făcut-o ca reflex al unei lecţii învăţate cândva sau al unei teme ajunse la om în timpuri obscure. Aş vorbi chiar despre existenţa unei „memorii urbane" ancestrale şi colective sau de concepte ascuse în subconştient. În asemenea conjuncturi se nasc modele pe care le-am numit „spontane", „organice".[4]

Această inteligenţă sau conştiinţă colectivă urbană poate fi apropiată de ceea ce filozofia esoterică şi, de ce nu, o anume literatură vizionară numeşte „inteligenţă macrocosmică". Coeziunea şi modul ei de manifestare se pot doar bănui, dar devin sesizabile prin efectul lor. Complexitatea modelului este deosebită şi încă imposibil de simulat artificial (în ciuda unor încercări relativ recente)[5], dar stabilitatea lui poate fi exprimată măcar prin observaţia că un oraş antic şi, mai ales, medieval se poate locui perfect şi astăzi.

Încercând să definim fenomenul, se pot evidenţia structuri care reproduc, conştient sau involuntar, alcătuiri macro sau microcosmice, cu nuclee în jurul cărora materia se stratifică şi se „mişcă", după legi ce amintesc de astrofizică sau mecanică cuantică, altele care sugerează organizarea fiinţelor vii sau o manifestare generală a noţiunii de echilibru. Poate fi adus în discuţie caracterul permanent convergent al fenomenelor tranzitorii spre stări cvasioptime şi cvasistabile sau relaţia firească şi complexă între formă şi funcţie.[6]

Apoi, care ar trebui să fie semnificaţia relaţiei, obligatorie pe perioade extrem de lungi, dintre oraş şi religie – ca intermediară a forţelor cosmice – sau, mai direct, între oraş şi cosmos, alta decât necesitatea aplicării sau rememorării unor practici care consacrau

LIBRIS | we know books

aşezarea şi-i confereau viabilitate. Materializarea centrului, orientarea cardinală a unor trasee sau legături cu exteriorul, semnificaţiile zonelor de tranziţie, toate acestea sunt fragmente de receptare a unei informaţii ancestrale care a funcţionat până la un moment dat şi se adaugă ritualurilor religioase magice de fondare şi organizare spaţială. Sunt convins că anumite geometrii ale reţelelor urbane tradiţionale au explicaţii precise şi că reţeaua stradală poate reprezenta o formulă iniţiatică, aidoma celei conţinute de un templu sau o catedrală gotică.

Aparent opus acestor concepte, **modelul dirijat**, prestabilit, amintit anterior, datorat unei forţe promotoare centrale sau suficient de puternică pentru a controla fenomenul, ia naştere prin sintetizarea datelor despre oraş, existente la un moment dat. Apariţia acestui tip de oraş se dovedeşte a fi periodică, iar modelul, în structurile sale bazice, se repetă. Proba cea mai concludentă este reluarea în forme asemănătoare a unor modele la intervale mari de timp (de la perioada babiloniană sau antică indiană, hitită sau egiptenă, până la mai recentele timpuri greceşti clasice şi elenistice, romane, medievale). Timpurile moderne se înscriu şi ele în acest lanţ, de la Renaştere şi Baroc până la unele produse ale lui Le Corbusier. Izvorul este acelaşi, iar oamenii, în ciuda drumului parcurs şi a nivelului atins, se reîntorc periodic în aceleaşi oraşe.

Faptul că cele două modele (spontan şi dirijat) coexistă şi se tolerează în aproape toate aşezările umane întăreşte convingerea unui fenomen bazat pe un acelaşi corpus de legi, doar că, pe măsură ce modelul orăşenesc parcurge un drum ascendent către sintetic sau simbolic, sfidând aparent natura, reperele cosmice trebuie căutate la niveluri progresiv mai profunde. Se constată a fi o urmărire care poate însemna sau care poate tinde către redobândirea acelei conştiinţe ca parte a universului, de la care s-a pornit şi care, treptat, a urmat un proces de uitare sau de pierdere a sensului, după care, gestul ritual a devenit simplu reflex.

Ce avem, pe ce ne putem baza pentru a ne apropia obiectivul amintit? Oraşul însuşi. Testarea invarianţilor lui de conformare şi

organizare, coroborată cu câştigul realizat prin investigarea legilor naturale, pot tinde, împreună, la definirea domeniului comun. Oricum, conştientizând, măcar principial, nivelul cosmic al structurilor urbane, se pot deschide noi perspective ale studiului. De pildă, poate fi explicată invarianta agresivitate a primitivilor sau nomazilor faţă de oraş şi rapida lor virusare cu acest germene, odată atinse obiectivele propuse (cucerirea, jaful etc.) Se poate explica durabilitatea conştiinţei apartenenţei la cultura urbană, distinctă faţă de orice alt tip de cultură şi poate devini plauzibil refuzul spontan al societăţii faţă de modelul urban modernist, singurul care s-a dorit desprins de tradiţie şi de sistemul ei de legi, implicit de natură.

Cred, apoi, că noile perspective asupra fenomenului pot determina destrămarea limitelor aparente şi considerate fundamentale, dintre oraş şi natură, pentru că, în fond, orice limită poate însemna o relaţie. Zidul de incintă izola oraşul în acelaşi mod în care insula este separată de restul spaţiului, cu toate că structurile lor sunt identice. Până la declanşarea unor investigaţii concertate rămâne constatarea încurajatoare că oraşul, chiar fără ştiinţa omului, este substanţial dependent de natură.

## Note

1 Există în acest sens tendinţa de tipologizare istorică sau socio-istorică a oraşelor, care ar urma-o pe cea istorico-stilistică generală: oraşul antic, medieval, renascentist, baroc etc., fapt ce leagă oraşul de evoluţia artei şi culturii în general.

2 Faţă de caracterul preponderent „mineral" al teritoriului orăşenesc, în special în zona occidentală şi central-europeană, există câteva excepţii localizate în estul continentului. Concludent este faptul că pentru perioada medievală (premodernă) tocmai acestora, în bună măsură şi din acest motiv, li se refuză includerea în categoria oraşelor.

3 În afara unei organizări spontane (menţinute pe arii întinse şi în ciuda colapsurilor de viaţă urbană) în care se modifică doar rostul şi nu natura unor elemente, în funcţie de evoluţia istorică, există modele urbane simbolice, ideale, sintetice. Ele apar brusc şi se materializează în conjuncturi diferite, dar având ca numitor comun integrarea în

LIBRIS | We know books

procesul de urbanizare rapidă a unui teritoriu. Constatarea se extinde şi asupra lor.

4 T.O. Gheorghiu, în „Arhitectura", 1/1988, „Arhitectura", 3/1988, „Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie", 2/1990.

5 C. Alexander, S. Ishikava, M. Silverstein, *A Pattern Language*, New York, 1977; C. Alexander, N. Hajo, A. Artemis, *A theory of Urban Design*, New York, 1987.

6 Acest set de relaţii mi-au fost sugerate, într-o discuţie de familie, de Ion Gheorghiu, căruia îi mulţumesc şi aici.

LIBRIS | We know books

# ARHITECTURI MEDIEVALE MAJORE ŞI CONTEXTUL LOR MORFOLOGIC

## – ZONA ARADULUI –

Zona Aradului este, fără îndoială, o zonă de interferenţe, de contacte culturale şi religioase, de rupturi şi continuităţi. Aici, Evul Mediu este definit prin raporturile dintre diferitele entităţi politice şi militare, dintre mediile româneşti, maghiare, germane, austriece, sârbeşti, turceşti şi altele, instituţionalizate sau nu.

Pe de altă parte, este o zonă a contactului abrupt între şes şi munte, a relaţiei dintre cele două mari teritorii separate de Mureş, toate acestea generând setul propriu de influenţe asupra civilizaţiei zonale.

În acest mediu, dinamic şi divers, nu este de mirare că aşezările pun în evidenţă, în unele cazuri, conformări urbanistice speciale, interesante, care merită atenţie şi un studiu de factură contextualistă. Mă refer la coexistenţa în aceeaşi aşezare (în acest caz, rurală) a două tipuri diferite de reţele stradale. Primul tip este de factură geometrică, în general rectangulară, al doilea este neregulat.

Această realitate poate fi evaluată în două moduri: fie doar morfologic (sau planimetric), fie într-o manieră mai complexă, coroborând aspectele morfo-structurale cu istoria aşezării şi istoriile unor arhitecturi majore (biserici, mănăstiri sau cetăţi), toate puse în relaţie cu tipologiile creşterii urbanistice.

LIBRIS Wydawnictwo Libris

1. Din punct de vedere morfologic, la o privire superficială, faptul că primele ocupă în general terenuri plate, iar ultimele terenuri denivelate, ar explica diferenţa de textură, atât timp cât primul tip de sit este prielnic unor structuri regulate (alese în cadrul unor procese de dezvoltare dirijată), iar al doilea, printr-un proces spontan, organic, generează structuri adaptate locului. Această evaluare este indiferentă faţă de dinamica procesului istoric pe termen lung şi se bazează pe circumstanţa că mare parte din reţeaua de aşezări arădene, din câmpie şi de la poalele munţilor, a fost organizată sau remaniată de Imperiul Habsburgic, începând cu secolul XVIII. Continuând raţionamentul şi luând drept reper maniera în care Imperiul a acţionat în Banat, în astfel de situaţii, urmele vechilor aşezări (dacă au existat) s-au pierdut cu desăvârşire, fiind înlocuite cu noile structuri de factură geometrică[1].

2. Dacă studiul ia în considerare, însă, raportul dintre amplasamentele (ştiute sau bănuite) ale vechilor arhitecturi medievale şi tipul de reţea stradală, se constată că acestea (în general arhitecturile de cult) ocupă puncte semnificative tocmai în zonele cu reţele deformate. Acestei prime constatări i se adaugă observaţia că cele două arii ale aşezărilor, diferite ca geometrie, sunt adiacente, existând anumite trasee de continuitate. Situaţia duce la o primă concluzie generală: spre deosebire de Banat, unde Imperiul a acţionat nediferenţiat şi probabil, mai dur, în zona Aradului putem vorbi despre o proiectare nuanţată, care, în anumite circumstanţe, a ţinut cont de realităţile existente. Altfel spus, vechilor arii locuite (conservate ca structură generală) li s-au adăugat (racordat) noile arii necesare sporului de populaţie sau unor noi funcţii economice.

În ceea ce priveşte raportul dintre arhitecturile majore şi contextul lor urbanistic, Evul Mediu european a fost cel mai mare şi complex generator de relaţii simbiotice, de influenţe reciproce, de creşteri organice aflate toate în strânsă legătură cu situl şi clima. Observaţia este valabilă chiar pentru acele structuri urbane geometrice, de tip radial, cartezian sau de altă factură, care vădesc adaptări subtile la context[2]. Raportul aşezărilor sau arhitecturilor majore cu mediul natural a fost dictat de raţiuni funcţionale:

EBOOKS
inaccesibilitate sau accesibilitate (funcţie de necesităţi), teren sănătos, sursă de apă, curenţi atmosferici, orientare prielnică etc. În egală măsură, locul ocupat de arhitecturile respective în cadrul aşezărilor a fost dictat de aceleaşi raţiuni, la care s-au adăugat factorii care aparţin mediului construit şi care generează zone sau puncte de convergenţă, axe de compoziţie, aliniamente sau accidente morfologice.

Pentru urbanistica şi pentru arhitectura medievală trebuie evaluate (aş spune în mod deosebit) efectele unor practici de amplasare şi conformare „neconvenţionale", uitate între timp, în contextul pozitivismului ultimelor două-trei secole. Orientarea faţă de repere cosmice sau în raport cu liniile sau nodurile energetice locale, fixarea limitelor, detectarea apei subterane sau determinarea calităţii solului şi subsolului, conformarea volumului construit, reprezentau metode imposibil de evaluat astăzi altfel decât cu contribuţii (neacceptate decât de un număr mic de specialişti) din sferele bioenergeticii, radiesteziei etc. şi oricum neutilizate decât extrem de sporadic şi cu rezultate nepublicate. Chiar dacă, să presupunem, nu au funcţionat niciodată efectiv, aceste practici pot explica realităţi urbanistice inexplicabile pe alte căi.

Bazat pe aceste evaluări generale, studiul s-a concentrat pe un set de aşezări de pe malul nordic al Mureşului inferior şi din zona „Podgoriei Aradului", de la poalele munţilor Zărand, acelea în care aceste realităţi urbanistice sunt pregnante. Ele acoperă atât situaţia unor situri pendulând între orizontal şi denivelat **(O-D)**, cât şi a celor complet orizontale **(O)**, unde, deci, o influenţă diferenţiată a reliefului nu este motivată. Primele exemple **(O-D)** sunt furnizate de lanţul satelor **Covăsânţ**, **Siria**, **Galşa** şi **Mâsca** (din zona Podgoria); ultimul **(O)**, este reprezentat de **Vladimirescu (Glogovăţ)**, de pe valea Mureşului.